

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ ПІКЛУВАЛЬНИХ ПРО ТЮРМИ В СТАНОВЛЕННІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Сьогодні ми є свідками зростання інтересу до пенітенціарної системи, становлення органів патронату, процесів гуманізації режиму відбування позбавлення волі. Це зумовлено реформою, що проводиться останніми роками у кримінально-виконавчій системі, значним оновленням нормативної бази виконання покарань, узгодженням цих інститутів у зв'язку з інтеграцією України до європейських і міжнародних структур.

Цією проблемою займалися дореволюційні вчені (М.Прянішніков, Г.Фельдштейн, С.Баранцевич). За радянського періоду, в першу чергу, з ідеологічних причин ця тема була практично закрита для обговорення. І лише з 90-х років ХХ ст. у деяких наукових розробках (Л.Беляєва, О.Неалов) знову аналізується досвід дореволюційних пенітенціарних закладів.

Товариство піклувальне про тюрми почало свою діяльність у Росії в 1819 р. з відкриттям у Петербурзі свого комітету. Імператор особисто очолив Товариство, головною метою якого було «нравственное исправление содержащихся преступников, улучшение состояния заключенных за долги и по другим делам людей» [1, с.361]. В. Венінг розглядав діяльність товариства набагато ширше. Він, перш за все, намагався вивести тюрми з-під державного контролю та повністю підпорядкувати їх Товариству піклування, що було приватною організацією і вело б свою тюремну політику, а також організувало б тюремну справу на свій розсуд. Однак це було рішуче заборонено імператором.

Олександр І розглядав товариство як виключно філантропічну організацію, яка повинна була допомагати державі щодо виправлення злочинців та існувати за рахунок добровільних пожертвувань. Однак це не завадило імператору передати Товариству функцію контролю за всією господарською частиною тюрми. Так, у 1820 р. Товариству були передані «кружечні» гроші, що збиралися для арештантів; у 1825 р. – гроші, що збиралися державною казною на опалення та освітлення тюрем; а з 1827 по 1837 рр. відбулася передача казенних коштів, що асигнувалися на харчування, одяг і лікування ув'язнених [2, с. 608].

Таким чином, приватне Товариство отримало можливість користуватися немалими сумами казенних коштів, а держава, у свою чергу, не мала у своєму розпорядженні відпрацьованого механізму контролю за видатками коштів, що відпускалися, окрім звітів, що надавали самі комітети [3; 4]. Найважливішою залежністю тюремних чинів – державних службовців – від членів приватного Товариства. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що відносини між ними не були чітко врегульовані правом, що вело до «двоєвласності со всеми его вредными проявлениями» [2, с.608]. Наприклад, у Харківській губернії члени Товариства часто втручалися в роботу тюремних закладів [3].

Згідно з правилами 1819 р., товариство не повинно було втручатися до діяльності тюремних чинів і всі свої зауваження доводити до тюремного начальства. Разом з тим, за тими ж правилами Товариство мало право слідкувати за розміщенням ув'язнених, залучати їх до роботи, накладати на них стягнення. Протириччя, що мали місце, призводили до виникнення чвар між членами комітету Товариства і службовцями тюрми. Це не сприяло успішній роботі і, як відмічає Л.І. Беляєва, було основною причиною їх протистояння і боротьби за владу [5; 21].

Крім того, до 40-х рр. XIX ст. у суспільному настрої відбулися значні зміни: «Господство филантропического настроения стало заметно ослабевать» [6, с.85]. Стало очевидним, що прийняті на себе Товариством обов'язки можуть бути виконані лише за умов найсерйознішого виконання справ з боку його членів. Стало зрозуміло, що однієї лише філантропії не вистачає, необхідний ще і професіоналізм, оскільки опікування над тюрмами пов'язане з різними щоденними та багатоскладними обов'язками.

Вищевикладені обов'язки спонукали уряд провести реформування Товариства, результати якого відбилися в новому Статуті 1851 р. Згідно з цим статутом Товариство з приватної організації перетворилося на офіційний бюрократичний заклад, частину державного апарату. Згідно зі Статутом, який діяв до 1917 р., Товариство піклування про тюрми було при МВС, а міністр був його президентом. З 1895 р. Товариство разом з ГТУ перейшло під юрисдикцію Міністерства юстиції, а його президентом став відповідний міністр.

Згідно зі ст. 67 Статуту Товариство провадило свою діяльність за такими напрямками: внутрішнє устаткування місць ув'язнення і розміщення арештантів за статтю, віком, та видом злочину; нагляд за правильним розміщенням ув'язнених; забезпечення їжею; нагляд за станом тюрм; тюремні лікарні; забезпечення ув'язнених речами; виправлення їх моральності; будівництво церков у місцях позбавлення свободи; сприяння швидшому вирішенню долі ув'язнених; опікування за пересильними ув'язненими; викуп осіб, що відбувають ув'язнення за борги.

Місцеві заклади Товариства поділялися на комітети в губернських і портових містах та на відділення – жіночі в губернських і чоловічі в повітових містах. Комітети і відділення очолювали директори, які призначалися імператором за представленням президента Товариства. Членами комітетів і відділень були представники Товариства обох статей, шляхетного, духовного та купецького звання [7]. При цьому постійно переважали дворяни та купці, призначення духовних осіб на посаду директора було вельми нечасто [8].

Члени комітетів також зобов'язані були робити внески. Кількісний склад комітетів був дуже різноманітний. Практика тих років показує, що нерідко директорська посада потрібна була обивателю лише для престижу, а для відповідного чиновника це нерідко розглядалося як відволікання від основних обов'язків. У циркулярі від 17 липня 1880 р. відзначалося, що директор комітету повинен проводити засідання не рідше двох разів на мі-

сяць. Однак це не завжди відбувалося, оскільки директора (чиновники) були зайняті постійними службовими обов'язками. Особи ж, які стали директорами за власним бажанням з встановленим внеском, «по большей части, принадлежат к такому классу людей, которые не могут посвящать много времени на общественную деятельность, предпочитая таковой занятия собственными делами» [9].

Між іншим посада директора потребувала великої віддачі, оскільки комітет з філантропічної організації переріс у бюрократичний орган з організації тюремної справи на місцях. Засідання комітету проходили в середньому п'ять-шість разів на місяць і були присвячені в основному господарсько-організаційним питанням: звіти начальника Харківської Новоборисоглебської тюрми із забезпечення ув'язнених продуктами харчування, про розходження авансів, затвердження грошей для виплати жалування службовцям тюрми, затвердження кандидатури постачальника продуктів харчування на рік, затвердження директорів відділень з наступним клопотанням перед государем, визначення цін на продукти харчування, що представляються, виділення грошей на закупівлю насіння для тюремного городу, ліків, релігійної літератури та ін. [10].

Можна зробити висновок, що директор комітету повинен був мати високе почуття громадянського обов'язку, щоб на безоплатній основі займатися тюремногосподарськими питаннями.

Однак спроба уряду реформувати Товариство піклувальне про тюрми шляхом прийняття Статуту 1851 р. не призвела до бажаних результатів. Це констатували не лише практики, а й теоретики тюремної справи. Так, на думку науковця Ф.Н. Малиніна, «реформа 1851 – 1855 рр. достигла только одной цели: она усилила подчинение Общества попечительного о тюрьмах влиянию и надзору правительства. Но эта реформа не оживила деятельности Общества и не упорядочила тюремного управления. Результат получил скорее обратный: инертность органов Общества, слабость тюремной администрации, многоначалие и неурядица в тюрьмах усугубились» [2, с.611]. Причини незадовільної роботи пенітенціарної системи на місцях були в наступному: нестача у директорів комітетів співчуття до справи; невідповідність колегіального устрою комітетів колу їх діяльності; втручання директорів у діяльність доглядачів та відсутність єдиних вимог в їх розпорядженнях. Крім цього, як недолік підкреслювалася безоплатність праці директорів, «изъятая от ответственности» [2, с.625].

З різкою критикою положення, що склалося в роботі комітетів у 1872 р. виступив М.Ф. Прянішніков, на його думку, основний недолік комітетів заключався в тому, що в їх складі «нет ни одного члена, получающего жалование и имеющего непременную обязанность беспрерывных занятий» [11, с.136]. Для виправлення такого стану М.Ф. Прянішніков пропонував уряд замість «вельможных представителей администрации» призначити «деятельных директоров с обеспеченным содержанием и непременной обязанностью ежедневных занятий» [11, с.137]. Незадовільна робота комі-

тетів спостерігалася не лише в столиці та центральних регіонах імперії, а також на її окраїнах [12; 13].

Однак навіть через роки робота комітетів не стала більш живою, у зв'язку з чим у 1915 р. С.В. Познишев підкреслив: «К сожалению, состав этого Общества, в котором многие принимают вынужденное участие по должности, не гарантирует достаточно жизненной и энергичной деятельности» [14, с.246].

Як нам здається, комітети Товариства піклувального про тюрми просто вичерпали себе, оскільки їх функції стали брати на себе засновані в 1890 р. тюремні інспекції, які стабільно стали розповсюджуватися по всій імперії. Можливо, саме тому уряд зробив низку виправдань на користь тюремної справи кроків законодавчого характеру, направлених на перетворення Товариства знову на філантропічний заклад, яким воно було в 1819 р. Але необхідно відзначити, що з таким станом питання були згодні не всі, хто мав відношення до тюремної частини. Так, П.Кашкаров відмітив, що «тюрьма – это барометр, показывающий состояние умственного и нравственного уровня народа» [15, с.4]. Даний тюремний діяч був прибічником збереження господарської частини у відомстві комітетів. На його думку, тюремна адміністрація, що одержала право розпоряджатися матеріальними коштовностями, просто приречена на крадіжку та сваволю заради досягнення своїх корисних інтересів, що будь-якою мірою стримувалося «бдительностью нравственного надзора попечительного о тюрьмах комитета» [15, с.21].

З метою вдосконалення діяльності комітетів П.Кашкаров також пропонував низку заходів. На його думку, необхідно було надати директорам комітетів усі права та обов'язки, як і державних службовців, але без утримання, допускати жінок на посаду директора (з деякими обмеженнями), проводити щорічну ревізію діяльності комітетів з боку ГТУ, безпосередньо зі складу директорів щорічно обирати голів над тюрмами, в руках яких «централизован весь надзор за нравственностью арестантов и административной и хозяйственной частью в тюрьмах» [15, с.21]. Також вони повинні були, з точки зору автора, отримати право визначати та звільняти всіх осіб, які служили в тюрмі адміністративно і за вільним наймом, а також вести господарство на свій розсуд за умов систематичних перевірок ГТУ. У ліквідації філантропії в тюремній сфері П. Кашкаров вбачав знищення необхідного морального надзору над виправленням ув'язнених та нагляд за діяльністю службовців у тюрмах [15, с.22].

На думку В.Нікітіна, головна причина незадовільного стану функціонування системи була у відсутності необхідної нормативної бази, на підставі якої Товариство і тюремна адміністрація могли б будувати свої відносини. Також він вважав, що причина незадовільної роботи комітетів не в принципі їх комплектування особами, що не обтяжуються відповідальністю, а в бездіяльності губернаторів: «Председательствуют в губернских комитетах губернаторы, причем, где губернаторы заботятся о тюрьмах, комитеты

действуют и даже хорошо, а где равнодушны, там комитеты по неволе бездействуют» [16].

М.Лучинський не заперечував значення суспільного (філантропічного) впливу на тюрму поряд з впливом державним. Однак він мав думку про чіткий розподіл державної і суспільної сфер впливу на тюремний світ. У зв'язку з цим він виокремлював три виключні функції держави: точне виконання судових вироків; строга ізоляція від зовнішнього світу і всередині тюрми; охорона ув'язнених. Усе інше, на думку Н.Ф. Лучинського, «приналежить уже обществу» [17, с.21].

З 1856 по 1887 рр. Товариство поступово втрачало свої повноваження. Однак швидке «видавлювання» благодійно-тюремних організацій з карної системи було здатне викликати різке загострення ситуації в тюремній системі. Тому цей процес був поступовим і заключався в поетапному обмеженні можливості благодійно-тюремних організацій [18, с.18–19]. З відомства Товариства було виключено постачання продуктів ув'язнених, ліквідована особлива канцелярія при президенті, постачання речами ув'язнених та організація їх робіт.

Усе це перейшло до відомства ГТУ і тюремних інспекцій. Циркуляром МВС від 30 травня 1890 р. губернаторам було вказано зосередити всі кредити, що асигнуються по тюремному кошторису, у відання тюремного відділення під начальством тюремного інспектора.

У 1893 і 1895 рр. у Санкт-Петербурзі та Москві комітети піклувального Товариства були скасовані, а їх майно було передано тільки-но заснованим чоловічим і жіночим благодійно-тюремним комітетам. Однак у цілому в імперії комітети і відділення піклувального Товариства про тюрми існували ще доволі довгий час [19]. У 1905 р. функціонували 81 тюремний комітет і 522 відділення товариства [12, с.618].

Останнє істотне повноваження було урізане в комітетів і відділень законом від 23 травня 1901 р. – вони позбавлялися права піддавати ув'язнених дисциплінарним стягненням. Відзначаючи безсумнівні заслуги Товариства, Д.В. Країнський розглядав зниження ролі Товариства на межі його сторіччя як об'єктивну реальність, що не залежить від волі та бажання окремих осіб. У Росії на початку ХХ ст. суспільно-політичні умови змінилися настільки, що вони певним чином торкнулися і тюремної сфери: ускладнилося управління великим тюремним господарством [7, с.218]. У зв'язку з цим пенітенціарна система не могла вже залишатися у відомстві напівофіційних благодійних комітетів, які склалися з осіб, не знайомих з тюремними справами.

Мета благодійних тюремних комітетів заключалася в наступному: сприяти адаптації в житті тим, хто звільнився з ув'язнення, піклуватися про дітей осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення свободи, допомагати родинам засуджених до позбавлення свободи та заслання, викупати осіб, ув'язнених за борги та допомагати їх родинам.

У 1904–1905 рр. було розроблено проект Статуту Товариства покровительства особам, звільненим з місць ув'язнення Російської імперії, на ґрун-

ті якого були прийняті губернські Статути товариств. Це була одна зі спроб уряду створити загальноімперський нормативний акт, на основі якого функціонували б усі заклади, що допомагали ув'язненим після їх звільнення, так звані Товариства патронату [20].

З 1912 р. намічається тенденція різкого зростання товариств патронату, які були створені в тому числі й у Києві та Харкові [21, с.1650–1651]. Усього в Росії в 1912 р. налічувалося 117 товариств патронату, не враховуючи закладів, що переслідують цілі тюремного патронату, але не є такими офіційно [22, с.90]. Нагляд за відповідністю статутів місцевих товариств нормальному Статуту був покладений на губернське начальство.

Однак війна 1914 р. і революції 1917 р. не дозволили реалізувати на практиці ідеї патронату повною мірою.

Існуюча велика кількість благодійних товариств у тюремній галузі, що активно сприяли виконанню покарання у вигляді позбавлення волі та адаптації колишніх ув'язнених на волі, на нашу думку, слід визнати позитивним явищем. Але разом з тим необхідна була деяка упорядкованість їх правового становища, оскільки межа між діяльністю товариств опікунських і патронату була доволі прозорою. С.В. Познишев думав, що Товариство піклувальне за тюрмами і благодійні тюремні комітети «обществами патроната, в собственном смысле слова, считаются не могут» [14, с.287]. Оскільки їх діяльність доволі різноманітна – від організації читань і бесід до утримування будинків для німецьких ув'язнених. Між тим діяльність патронату повинна бути максимально стиснута – сприяння в пошуку їжі, житла та одягу ув'язнених, що звільнилися. У зв'язку з цим С.Познишев сформулював принципи правильної організації патронату, що не втратили актуальності і на сьогодні. На його думку, справа патронату повинна бути в руках приватних осіб, особливо тих, які широко бажають цим займатися. Чинивник, який займається благодійною діяльністю за посадою, приносить більше шкоди, ніж користі. Доцільно утворити Всеросійське товариство патронату, яке б об'єднувало всі місцеві товариства і пропагувало б ідею патронату. Для повної реалізації ідей патронату необхідний єдиний (нормальний) статут товариств і широка гласність в їх діяльності. Покровительство повинно надаватися не всім підряд, а лише бажаним того ув'язненим і тим, хто визнаний гідним такої допомоги. Товариство патронату повинно через своїх членів ще під час перебування ув'язнених у тюрмі готувати їх до повернення на волю. Бажано, щоб деякі ув'язнені, які звільнюються, через свої індивідуальні особливості приймалися під патронат саме в момент звільнення. Товариствам патронату доцільно утворювати для злочинців, що звільнилися, трудові притулки хоча б короткочасного характеру до моменту влаштування на постійну роботу [14, с.289–291].

І.П. Гурлянд вбачав ідею патронату «в помощи, оказываемой во имя закона с целью установить условия для всестороннего развития сил патрируемого» [23, с.245].

Г.С. Фельдштейн і Є.М. Баранцевич були прибічниками тієї точки зору, що товариство патронату слід утворювати знову як вільні товариства чи

опікунські комісії при окремих тюремних центрах. Відокремити патронати від тюремно-благодійних комітетів, на їх думку, необхідно оскільки вони одержали від товариства опікунського про тюрми разом з капіталами канцеляризм та офіціальність [24; 25].

Таким чином, різноманітність думок щодо питання участі суспільства у тюремній справі була доволі широкою і суперечливою.

Однак, не дивлячись на різноманітні точки зору вчених і практиків на сутність, призначення і місце благодійних комітетів, слід констатувати безсумнівний факт їх позитивного впливу на стан цивілізованої карно-виконавчої системи в Російській імперії. Ми погоджуємося з думкою Л.І. Беляєвої, що в XIX – поч. XX ст. в Російській імперії був накопичений певний практичний досвід допомоги особам, які звільнилися з місць позбавлення волі, який з часом не втратив свого значення [5; 6].

Не можна не відмітити заслуг Товариства у справі тюремного будівництва, матеріального забезпечення і духовно-морального виховання ув'язнених. Товариству, звичайно, не вдалося вирішити всі завдання з організації тюремного управління через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Однак, на нашу думку, заслуга товариства велика вже через те, що йому першому в Російській імперії вдалося визначити і певною мірою дослідити нагальні проблеми виконання карного покарання у вигляді позбавлення волі. Завдяки зусиллям Товариства в імперії почалося формування законодавчої бази виконання карного покарання у вигляді позбавлення волі. Майже сторічний досвід роботи Товариства піклувального про тюрми в узагальненому вигляді був неоціненним висхідним матеріалом для реформ, направлених на перетворення тюремної системи Російської імперії в пенітенціарну.

Таким чином, Товариство стояло у витоків становлення цивілізованої пенітенціарної системи в Російській імперії в організаційному та правовому плані.

Список літератури: 1. Энциклопедический словарь / Под ред. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. СПб, 1902. Т. 34. 2. Малинин Ф.Н. Тюремный патронат // Тюремный вестник. 1905. №8. 3. ДАХО, ф. 1, оп. 136, л. 24, 27 – 32, 34. 4. ЦГИА, ф. 2074, оп. 1, л. 21, 59 л. 5. Беляева Л.И. Патронат в России. М., 1996. 6. Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах. Чернигов, 1912. 7. Устав о содержащихся под стражей // Свод законов Российской империи. Т. 14. 8. Тюремный вестник, 1893. № 6. 9. Сборник циркуляров по Главному тюремному управлению (1879 – 1910). Ч.1. 1879–1896. 10. ДАХО, ф. 92, оп. 4., л. 12 – 26. 11. Прянишников М.Ф. Лишение свободы как наказание исправительное. СПб., 1872. 12. ДАХО, ф. 92, оп. 5., л. 3, 12. 13. ДАХО, ф. 93, оп. 9., л. 8, 31. 14. Познышев С.В. Очерки тюремоведения. М., 1915. 15. Кашкаров П.А. Общая разработка вопроса о необходимости коренного тюремного преобразования в России. СПб., 1883. 16. Никитин В.Н. Тюрьма и ссылка. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и освобожденных из-под стражи, со времени возникновения русской тюрьмы до наших дней, 1560–1880. СПб., 1889. 17. Лучинский Н.Ф. Основы тюремного дела. СПб., 1904. 18. Зориков А.Н. Региональные структуры пенитенциарной систе-

мы и благотворительно-тюремные общества России на рубеже XIX-XX веков (на материалах Тверской губернии) Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Тверь, 1996. 19. ДАХО, ф. 1, оп. 139. 20. Тюремный вестник, 1905. № 9. 21. Тюремный вестник, 1913. № 11. 22. Отчет по Главному тюремному управлению за 1915 // Приложение к журналу Тюремный вестник. 1917. № 1. 23. Гурлянд И.П. Идея патроната как идея внутреннего управления. Ярославль, 1898. 24. Баранцевич Е.М. Патронат в жизни России (Средства борьбы с преступностью). Томск, 1914. 25. Фельдштейн Г.С. Патронат. Его необходимость и принципы организации. СПб., 1900.

Надійшла до редколегії 15.03.05

Ю.М. Коломієць, Т.В. Коломієць

ПРАВА І СВОБОДИ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІБЕРАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Друга половина ХІХ століття, особливо його остання третина, для української політико-правової думки стала справжнім ренесансом. У цей період активно обговорювалися потреби політико-правового розвитку. При цьому за зразок вирішення проблем ідеологи вітчизняного лібералізму зазвичай розглядали конституційні перетворення в тих європейських державах, які значно просунулися вперед у реалізації ліберальних цінностей.

Говорячи про лібералізм, слід мати на увазі два його основних значення, які історично склалися на Заході. Одне з них, більш широке, означає домінуючий там у наш час тип політичної культури з приманним йому устремлінням до забезпечення індивідуальної свободи на основі і в рамках законів, що уособлюють у собі узагальнення природних потреб цивілізованих людей. У цьому розумінні лібералізм складає основу всіх засадничих ідейно-політичних течій і державних інститутів сучасного Заходу.

У більш вузькому значенні лібералізм – це теорія і практика максимального обмеження втручання держави в сферу економіки і соціальних відносин [1, с.4]. Політико-юридичним виявом лібералізму в його зрілих формах виступає конституціоналізм – система інституційно-правових умов, необхідних для забезпечення в державі свободи особи.

Ідеологія лібералізму в Західній Європі виникла ще в епоху домонополістичного капіталізму в період боротьби промислової буржуазії проти абсолютизму. В першій половині ХІХ століття лібералізм став досить впливовою інтелектуальною течією. Соціальною базою, на яку спиралася ідеологія лібералізму, були підприємці (промислові, банківські, торговельні кола), частина чиновництва, представники творчих професій, університетська професура. Ідеологами лібералізму наприкінці ХУІІІ – у ХІХ ст. вважають англійців Ієремію Бентама (1748–1832) та Джона Стюарта Мілля (1806–1873), французів Бенжамена Констана (1767–1830) та Алексіса де Токвіля (1805–1859), німців Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) та Лоренца Штейна (1825–1890).

Концептуальну серцевину цієї течії утворюють дві основні тези. Перша проголошує: особиста свобода, свобода кожного індивіда і приватна влас-